

ONHEIL AFWERENDE FIGUREN BIJ GENTSE GEBOUWEN

1. Waarom onheil afwerend?

Luc Devriese

Naast de op laatmiddeleeuwse monumenten algemeen voorkomende sculpturen van monsters en dreigende dieren, zijn er bij sommige Gentse gebouwen talrijke uitgesproken lelijke mensenkoppen te zien. De technische term apotropaeïsch voor dergelijke creaturen is een uit het Grieks afgeleid woord voor afwerend. Het verklaart waarom men zoveel moeite en kosten deed om ze aan te brengen: de sculpturen zouden de bewoners beschermen. In deze kleine GT reeks zullen we zien dat de figuren sterk variëren, maar dat ze één kenmerk gemeen hebben: ze zien er somber en dreigend uit. Ze zouden door dat uitzicht onheilbrengende machten minstens buitenshuis houden. Daarom gebruiken we hier ook de termen dreigend en onheil afdreigend. De afschrikkende voorstellingen stammen uit het geloof in de ‘witte’ (goede, beschermende) magie. Het zijn geen kwaadwillige duivels, lollige saters, faunen of onschuldige drolerieën, termen waarmee ze doorgaans aangeduid worden. Ze hadden voor de mensen van toen een heel belangrijke functie, goedaardig magisch van aard. Dit geloof in de kracht van magie bleef doorleven ook nadat het christendom in de middeleeuwen schijnbaar allesoverheersend werd. Tot op heden zien we uitingen daarvan, bv. bij sporters die bij spannende momenten een talisman kussen. Dit eerste deeltje van een kleine GTreeks peilt naar de achtergronden van dit geloof en probeert de gedachtewereld te beschrijven waarin de sculpturen tot stand kwamen.

Gorgonen

Het klassieke voorbeeld van dergelijke afschrikwekkende afbeeldingen is de Griekse gorgone (gorgoneion), met als meest bekende een aangezicht op het wapenschild van Pallas Athene, nota bene godin van wijsheid en kennis. De oudste exemplaren van deze voorstelling tonen brede, verwrongen gezichten, steeds frontaal, ‘en face’, met wijdgeopende ogen en dikwijls ver uitgestoken tong, soms zelfs slag tanden. In latere, meer bekende varianten zitten de haren vol slangetjes. De Medusa is er een voorbeeld van. Nog later verdwenen de

slangen. De gezichten werden zelfs uitgesproken mooi voorgesteld. Ze bleven wel intens triest of melancholisch kijken (afb. 1).

Afb. 1. Schijnbaar achteloos achtergelaten in een ruimte onder de Sint-Baafs abdijrefter. Bemerkt het gefronste voorhoofd. Een en al wantrouwen. Herkomst en datering? Foto 2021.

De meeste in deze GT serie getoonde gezichten zien er allesbehalve mooi uit. Wel integendeel: bij velen druipt de haat er af (afb. 2). Tegenstanders zouden in het zicht van zo'n figuren verstenen, net als bij de gorgonen het geval was. Althans dat geloofde men. Denk aan onze uitdrukking 'versteend van schrik'. Ze waren overduidelijk bedoeld om af te schrikken. De hier beschreven Gentse menselijke tronies zijn min of meer varianten van de Griekse gorgonen.

Dergelijke voorstellingen zijn wereldwijd verspreid in alle culturen en dikwijls veel ouder dan het hier aangehaalde Grieks-Helleense voorbeeld. Ze worden aangeduid met de algemene term apotropaeïsch, via het Engels (apropaic) afgeleid uit het Griekse trepein of tropein. Dat betekent wenden of keren. Met het Griekse voorzetsel apo erbij wordt dat afweren. Hierna volgen we een officiële Nederlandse schrijfwijze: apotropaeïsch. We verontschuldigen ons voor het gebruik van dit lelijk Nederlands - Engels - Grieks, maar dat is nu eenmaal de internationaal gebruikte wetenschappelijke benaming.

Als je op Wikipedia apotropaeïsch of apropaic intikt, krijg je er massa's te zien. Maar je moet daarvoor de internetwereld niet doorscrollen. In Gent kan je er als het ware lijfelijk mee geconfronteerd worden, al moet je er wat voor over hebben. Ze zitten immers dikwijls heel hoog of zijn ook om andere rede-

Afb. 2.
Niet mis te verstaan... maar effectief? Korbeelversieringen onder de uitkragende dakrand van de Infirmerie van het Caermersklooster in het Patershol. Foto ca. 2015, Dekenij Patershol.

nen moeilijk te observeren. Een (foto)inventaris maken van wat Gent daaraan te bieden heeft, zou een interessante, maar moeilijke klus zijn. Sommige onheil afdreigende figuren kunnen ook niet meer op hun originele plaats bekeken worden. Een kleine minderheid werd opgenomen als

illustraties en beschrijvingen in diverse publicaties, zoals de ‘Inventaire archéologique de Gand’. Met uitzondering van de draak op het Belfort, zowat het prototype van onheil afwerende voorstellingen, wordt er in de literatuur over Gentse monumenten geen of slechts oppervlakkig aandacht aan besteed.

In deze GT reeks worden eerst de meest opvallende menselijke tronies beschreven. We vinden ze verspreid op diverse gebouwen, maar ook in ensembles: in de Bijloke, het Caermersklooster en de Sint-Baafsabdij. Ze zijn nagenoeg onbekend, ondanks hun sculpturale topkwaliteit, hun zeer speciale uitbeelding en niettegenstaande het feit dat ze open en bloot aangebracht werden. Veel dergelijke sculpturen hebben het uitzicht van wat in de literatuur ‘bladmaskers’ genoemd wordt: uit hun mondhoeken spruiten bebladerde takjes (afb. 3). Op die zozegde maskers wordt verder in dit artikel dieper ingegaan.

Mensentronies waren niet het enige type dreigende figuren in het stadsbeeld. Ook monsters en dreigende dierenkoppen waren en zijn nog altijd alomtegenwoordig in de oude stad (afb. 4 en 5). Bij deze kan de betekenis van ‘onheil afwerend’ nog veel duidelijker onderkend worden. Denk maar aan onze Belfordraak...

Afb. 3. Een wel erg goedkope opstelling van deze bladerkop in de collectie Historische Stenen (Lapidarium) van de Sint-Baafsabdij. Foto 2021.

Magie en religie - godsdienst

Maar eerst moeten we even heel kort de gedachtewereld schetsen waarin dergelijke afbeeldingen tot stand kwamen. Ze stammen uit het geloof in de kracht van de witte (goede, beschermende) magie en willen boze machten minstens buitenshuis of zelfs buiten de stad houden. Voor een goed begrip vangen we aan met een definitie van ‘magie’ en beschrijven we ultrakort het onderscheid tussen dit geloof en godsdienst - religie.

Het woord magie is van Perzische herkomst en betekent geleerde wijsheid en toverij. Denk aan de Franse term ‘les rois mages’ voor de ‘drie koningen’ of ‘wijzen uit het oosten’ in onze kerstverhalen, die volgens de christelijke bijbel inderdaad uit het oosten kwamen. In essentie is magie niets anders dan een

poging om de natuurlijke gang van zaken te beïnvloeden. Dit gebeurt door gesproken of geschreven woord en formules, door het tonen van afbeeldingen of het stellen van rituele handelingen en het gebruik van ‘tovermiddeltjes’, zoals het dragen van amuletten of het innemen van toverdrankjes. Ook het onderwerp van deze bijdrage, het aanbrengen van afschrikwekkende afbeeldingen die onheil zouden afweren, hoort thuis in deze categorie.

Afb. 4. Typische waterspuwer (gargouille). Exemplaar afkomstig van een onbekend gebouw, gevonden bij de afbraak van het Pakhuis aan de Korenmarkt, voorafgaand aan de bouw van het Postgebouw en toen overgebracht naar de Sint-Baafsabdij. Getekend door Armand Heins voor een aflevering van de ‘Inventaire archéologique de Gand’ (collectie DSMG, Begijnhof, Sint-Amansberg).

Onpersoonlijke magische krachten werden geleidelijk aan vervangen door geloof in persoonlijke goden: het veelgodendom. Dit evolueerde in het Midden-Oosten uiteindelijk tot het vereren van slechts één god. Magie werd – officieel althans – vervangen door religie. Deze uiterst belangrijke evolutie greep plaats tijdens de periode dat meer en meer mensen sedentair gingen leven: rondzwervende kleine familiale groepjes vestigden zich op plaatsen die gunstig waren voor landbouw en veeteelt. De betere beschikbaarheid van voedsel bracht mee dat de groepen groter werden. Gehuchten en dorpen ontstonden, die onderling met elkaar in verbinding gebracht werden via land- en waterwegen. Aanzienlijk meer hierover kan je lezen in Sapiens van Harari (2011), een bevattelijke samenvatting van actuele kennis en theorievorming over dat onderwerp.

Afb. 5. Leeuwenkopje aan de ijzeren balie bij de Lieve aan de Sint-Widostraat. Het standaardtype te zien aan de meeste open gebleven waterlopen in het stadscentrum. Lijkt niet echt gevaarlijk. Foto 2021.

Om dergelijke grotere entiteiten goed te laten functioneren, zijn hiërarchische structuren vandoen. Zo ontstonden priester- en heerserklassen, die hun gezag ontleenden aan een onzichtbaar, almachtig opperwezen. Het woord religie stamt uit het Latijnse religare, wat niets anders betekent dan ‘sterk samenbinden’. Er waren veel types bindingen mogelijk (zelfde herkomst, taal, tradities, grondgebied ...), maar de krachtigste verbindende kracht was klaarblijkelijk de verering van éénzelfde opperwezen. Vandaar dat het woord religie synoniem werd met godsdienst. Dat klinkt zonderling in onze 21ste-eeuwse oren, maar er is geen andere verklaring mogelijk.

Niets daarvan bij magie. Dat berust geheel en al op gevoel, vooral op vrees voor allerhande ingebeeelde en reële bedreigingen. Sommige mensen konden dergelijke gevoelens propageren bij anderen, zelfs opdringen, maar dat gebeurde ongestructureerd, zonder ‘heilige’ teksten en rigoureuze voorschriften.

Geen duivels, drolerieën, faunen of saters,

In de middeleeuwen, en nog lang daarna, waren mensen vertrouwd met duivels: kwaadaardige geesten die ons proberen naar de verdoemenis te leiden. Net het omgekeerde dus van wat de rare tronies beschreven in deze reeks

beoogden. Maar er bestaat ook zoiets als ‘de schrik van zich weglachen’. We zien duiveltjes als ‘drolerieën’ in rijkversierde randminiaturen van kostbare gebedenboeken en gebrandschilderde kerkraden. Ook zeer traditioneel gelovige mensen durfden er mee te lachen. Duivels werden duiveltjes. Ze kunnen er zelfs min of meer onschuldig uitzien, zoals op het hierbij gereproduceerde detail van een werk van de Gentenaar Hugo van der Goes (afb. 6). Een pareltje! Maar dat zijn uitzonderingen. ‘Drolerie’ is een van de termen gebruikt om de dikwijls zonderlinge figuren in deze reeks te typeren, maar net als duivel, ongeschikt: de tronies en monsters die we zullen zien, waren zeker niet drolig bedoeld.

Afb; 6. Een pittig duiveltje blaast de kaars uit waarmee de heilige Geneveva haar gebedenboek verlicht. Uit: Dhanens, E. (1998). *Hugo van der Goes*, Mercatorfonds, Antwerpen.

Onheil afdreigende mensachtige koppen zien er meestal wild uit. Vooral de typische bebladerde koppen, die we verder in deze reeks van naderbij zullen bekijken, lijken op saters of faunen. Oppervlakkig gezien zouden ze er kunnen voor doorgaan, maar faunen, vrolijke en ondeugende boswezens zijn symbolen van wellust. De bij ons best gekende afbeeldingen van dergelijke figuren stammen uit de Griekse mythologie, waar ze behoren tot het gevolg van Dionysos, god van dronkenschap, ‘vuile manieren’ en ... vruchtbaarheid. Met

het beschermen van arme menselijke stervelingen hielden ze zich niet bezig. Soms is het onderscheid met afdreigende tronies wel niet zo duidelijk te maken. Dat zien we bv. bij de 18de-eeuwse sculptuur gecatalogeerd als faun in afb. 7. Ons lijkt de tronie eerder apotropaeïsch. Ook de oorspronkelijke locatie op een ingangspoort van het verdwenen Pakhuis aan de Korenmarkt pleit daarvoor: de figuur werd geacht de inhoud van het gebouw te beschermen. Dat was althans wat de traditie de tijdgenoten voorhield. Of ze daarin toen nog echt geloofden, lijkt onwaarschijnlijk.

Bladmaskers, wildemannen en ...wildevrouwen

Veel van de in deze reeks voorgestelde mensachtige figuren dragen bladeren of bebladerde takjes die uit beide mondhoeken lijken te ontspruiten. In de kunstgeschiedenis kregen ze naam bladmasker mee. Dit duidt de origine van deze voorstelling aan: de maskers van 'wildemannen', die bij feesten en optochten, vooral op carnaval, het publiek de stuipen op het lijf joegen. Pieter Brueghel maakte van het Middeleeuwse verhaal *Valentijn en Ourson*, dat in een Middelnederlandse versie bewaard bleef, een prent waarin een maskerade met een Wildeman (Ourson) voorgesteld wordt (afb. 9). Dit getuigt van de populariteit van dit fenomeen in onze streken.

Afb. 7. Faun in eikenhout, destijds aan een ingangspoort van het vroegere Pakhuis aan de Korenmarkt. Werk van J.B. van Heldenbergh, nagetekend door Armand Heins. Precies gedateerd in 1722-1723 (stadsrekeningen). Fiche nr. 345 van de Inventaire archéologique de Gand, opgesteld door Armand Heins (18 juni 1904). Niet fel dreigend, maar volgens Heins met een 'rictus sarcastique'. De grote poorten van het Pakhuis hadden elk een deurnaald (makelaar, Frans: mauclair) waarop een dergelijk tronie prijkte. Je kon er niet naast kijken: ze maten 39 op 29 cm en waren beschilderd met olieverf, vermoedelijk in felle kleuren.

Afb. 8. Wildeman en wildevrouw. Detail van een gravure van Jacques de Gheyn (1595). Collectie Boijmans - van Beuningen. Overgenomen uit Sermon, 2001.

Afb. 9. Het spel van de Wildeman: de hoofdpersonages Valentijn en Ourson (Beer). Houtsnede van Pieter Brueghel de Oude (1566). Koninklijke Bibliotheek, Brussel. Overgenomen uit Sermon, 2001.

Zeker in de Nederlanden ontbraken ook ‘wildevrouwen’ niet op carnavalsfeesten. Jeroen Olyslaegers gebruikte zo’n figuur als titel voor zijn in 2020 verschenen, heftig geromanceerde beschrijving van het woelige leven in het 16de-eeuwse Antwerpen. De hierbij in afb. 8 gereproduceerde Brabantse prent van Jacques de Gheyn toont een zo goed als helemaal bebladerde wildeman met fakkel, samen met een half bebladerde wildevrouw met liefdes (?)pijl. Bladeren ontbreken op haar bovenlijf, benen en vrank rondkijkende gezicht. Pieter Brueghel de Oude toont enkel de mannelijke versie. Wildeman (Engels: greenman), een veelgebruikte aanduiding voor de ‘bladkop’, lijkt daarom niet geschikt om dergelijke figuren aan te duiden, want we zullen later zien dat meerdere Gentse exemplaren duidelijk vrouwenhoofden uitbeelden, zoals dat ook elders in de regio’s Vlaanderen en Brabant het geval is. De wildemannen van onze vroegere carnavals, vermomd als woeste bosbewoners, waren met behulp van bladeren en stro onherkenbaar gemaakt (Sermon, 2001).

Somber dreigen, afdreigen: de essentie

De essentie van al deze figuren is dreigend uitzicht. Dit type witte magie wordt best gekarakteriseerd als homeopathisch (Frazer, 1922). In de homeopathische geneeskunde belooft en gelooft men dat zieken zouden genezen door toepassing van middelen min of meer gelijkend aan de te behandelen ziekte of het gewenste resultaat. Bij het hier besprokene gelooft men dat bedreigingen zullen afgeschrikt worden door het uitbeelden van misschien nog sterker dreigende figuren.

Afb. 10. Bladerkop, overvloedig van groen voorzien, maar te vriendelijk glimlachend om de historische functie 'onheil afwerend' uit te beelden. Detail van een pijler van de eclectische Sint - Michielsbrug (foto 2020). Te zien beneden achter de kerk.

Wat onheil afdreigende koppen in essentie zijn, willen we op paradoxale wijze illustreren met een werkje onderaan de in eclectische stijl gebouwde Sint-Michielsbrug op een brugpijler achter de kerk (afb. 10). Ondanks het feit dat het gekapt lijkt als bladmasker met overvloedig gebladerte, is het overduidelijk niet apotropaeïsch. Het vrouwenhoofd heeft een te mooi gezicht. En vooral: het kijkt te vriendelijk om daarvoor te kunnen doorgaan. Precies door dit contrast illustreert het werk heel goed dat het kunstig weergeven van gebladerte niet volstaat om er een traditioneel bladmasker van te maken dat zou behoren tot de onheil afdreigende figuren in deze reeks beschreven. De koppen moesten er somber dreigend of onverschrokken uitzien. Het signaal dat zo'n afstotelijke kop met, bijvoorbeeld, een uitgestoken overlange tong geeft, is: mij maak je niet bang! Ik lach je uit! Hier moeten we onmiddellijk bij vertellen dat de Sint-Michielsbrug die we nu kennen, niet veel meer dan een eeuw oud is.

Toen was niet enkel het geloof in de afwerende kracht, ook de kennis omtrent de betekenis van dergelijke voorstellingen al lang verdwenen.

Nauw verwant met de dreigende tronies van mensachtigen en dieren zijn draken en andere hybride monsters, chimeren genoemd. In hun vroegste vorm werden ze uitgebeeld als behoeders van het menselijk welzijn. De draken op de Gentse, Ieperse en Doornikse Belforten zijn bij ons daarvan het archetype. Ze zijn uiteraard niet dreigend bedoeld voor de eigen inwoners, maar voor hun belagers. Met de komst van het christendom verloren draken echter hun beschermende apotropaeïsche functie. Ze werden integendeel als bedreigend voorgesteld, als monsters die een hele stad terroriseren. Maar gelukkig werden ze met de lans gedood en meteen vertrappeld door de mythische Sint-Joris of de aartsengel Michaël, bij ons beter bekend als Sint-Michiël. Ook daarmee konden de mensen wel eens lachen. Denk aan het jaarlijkse ‘gevecht’ met de Doudou in Mons. In een van de deeltjes van deze reeks zullen we onheil afdreigende Gentse monsters uitgebreid illustreren.

In de christelijke geloofspraktijk

In de gevestigde religies bleven er steeds sporen van geloof in de kracht van beschermende magie bestaan: geloof in geneesheiligen, gewijd water, miraculeuze genezingen zoals in Lourdes. Afdreiging van onheil verdween, al geloofde men nog lang dat het gevraagde niet zou ingewilligd worden, als men van de regeltjes afweek. Slechts vanaf de 18de en 19de eeuw werden magisch beschermende, onheil werende tronies en monsters aan gevels gedeeltelijk vervangen door beelden van christelijke beschermheiligen, vooral van Maria (afb. 11). Het afdreigende element was hierbij niet aan de orde. In Gent werden er na de cholera-epidemieën in de jaren 1830-1860 in de arme volkswijken, waar de ziekte veruit het ergst woedde, meerdere Maria’s geplaatst in ‘pestkappelletjes’ hangend aan muren. Beelden van de typische pestheiligen Sint-Macharius en Sint-Rochus waren in Gent zeldzaam buiten de kerken.

Die vervanging gebeurde enkel in de Rooms katholieke gebleven West-Europese wereld. Het protestantisme liet ook deze geloofspraktijken achterwege. Ze zijn immers analoog aan wat in de wereld van de ‘goede’ magie gebruikelijk is: het proberen te hulp roepen van wat eigenlijk niets anders dan witte magie is. Ook buiten het christendom gebeurt dat onbewust nog dagelijks. Kijk naar voetballers op TV bij cruciale momenten. In een van volgende deeltjes zullen we zien dat aan huisgevels nog apotropaeïsch lijkende versieringen werden aangebracht, toen men daar al lang niet meer in geloofde, en men zelfs geen flauw benul meer had van wat ze ooit hadden betekend. Denk er aan: ‘the past is never dead. It’s not even past’ (Faulkner).

Met dank aan Paul Oyen en Marc Hanson (Buren van de abdij).
Ook aan Roger Van Bockstaele en de medewerkers van de Patersholdekenij.

Afb. 11. Mariabeeld in een nis van een groot classicistisch (Lodewijk XVI) huis aan de Drabstraat, hoek vormend met de Gruuthuusestraat. Nis en beeld staan weergegeven op de geveltekening bij de bouwwaanvraag uit 1774 (Zwarte Doos, Oud archief, reeks 535, bundel 60 nr. 35; gereproduceerd in *Bouwen door de eeuw heen*. Gent, Deel 4na). Uit welke tijd het nu nog aanwezige beeld dateert, is ons niet bekend.

Referenties

- Bächtold-Stäubli, H., Hoffmann-Krayer (1987). *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, Walter de Gruyter, Berlijn. Band I, Hoofdstuk Abwehrzauber, p. 129-143.
- De Schryver, A., Van den Bemden, Y, Bral, G.J. (1991). *Drolierieën te Gent, De vondst van middeleeuwse glasraamfragmenten uit het dominicanenklooster*. Bekaert, Kortrijk, pp. 141.
- Dhanens, E. (1998). *Hugo van der Goes*, Mercatorfonds, Antwerpen.
- Frazer, J. (1922). *The Golden Bough. A study in magic and religion*. Wordsworth Reference edition 1993. Hoofdstuk 'Homeopathic and imitative magic', p. 11.
- Harari, Y. N. (2011). *Sapiens. A brief history of mankind*. Vintage, London. Door de auteur vertaald uit het Hebreeuws. Ook in het Nederlands en als E book of luisterboek verkrijgbaar.
- Olyslaegers, J. (2020). *Wildevrouw*, De Bezige Bij, Amsterdam, pp. 415.
- Sermon, A. (2001). *Carnaval*. Stichting Mens en Cultuur, Gent, p. 72-73.
- Thomas, K. (1989). *De ondergang van de magische wereld. Godsdienst en magie in Engeland, 1500-1700*, Agon, Amsterdam, Hoofdstuk 'Magie en religie'. p. 222-243. Vertaling van *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England* (1971).